

Colecția *Teologie Bizantină*

1

Eustratie din Constantinopol

Despre starea sufletelor după moarte

Traducere din limba greacă veche,
studii, note de
IEROM. ARSENIE POHRIB

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Doxologia
Iași, 2019

Cuprins

Lista de abrevieri	7
Studiu introductiv	11
I. Eustratie din Constantinopol. Câteva elemente biografice și opera sa	11
II. Tratatul <i>De statu animarum post mortem</i>	19
III. Aspecte teologice ale învățaturii lui Eustratie în <i>De statu animarum post mortem</i>	38
IV. Concluzii	75
Planul textului	79
Eustratie din Constantinopol	
<i>Despre starea sufletelor după moarte</i>	87
Anexă: Scurt istoric al doctrinei somnului sufletelor după moarte, însoțit de numele unor presupuși adversari ai lui Eustratie	209
Bibliografie	229
Résumé	245
Indici	253
Indice de referințe scripturistice	255
Indice de nume proprii, de cuvinte care derivă din acestea și de titluri ale cărților scripturistice citate	263
Indice tematic	270

O apologie pentru lucrarea sufletelor după moarte: tratatul *De statu animarum post mortem* al lui Eustratie din Constantinopol

Studiu introductiv

I. Eustratie din Constantinopol. Câteva elemente biografice și opera sa

Autorul tratatului *De statu animarum post mortem*¹ (*Despre starea sufletelor după moarte*) este Eustratie, unul dintre cei mai importanți hagiografi bizantini ai secolelor al VI-lea și al VII-lea.

¹ *De statu animarum post mortem*, a cărui traducere din limba greacă veche în română este prezentată în a doua parte a acestui volum, este titlul în limba latină a tratatului lui Eustratie, care va fi folosit în întreaga lucrare de față. Titlul grecesc, găsit în manuscrisul *Vat. gr.* 511, cea mai veche mărturie a acestui text ajunsă până la noi, este: Λόγος ἀνατρεπτικός πρὸς τοὺς λέγοντας μὴ ἐνεργεῖν τὰς τῶν ἀνθρώπων ψυχὰς μετὰ τὴν διαζευξιν τῶν ἑαυτῶν σωμάτων (*Cuvânt de apărare împotriva celor care spun că sufletele oamenilor nu mai lucrează după despărțirea de trupurile lor*). Dacă acesta este însuși titlul pe care Eustratie l-a dat lucrării sale, rămâne o chestiune deschisă. A se vedea, de asemenea, *De statu animarum post mortem* în Leo Allatius, *De utriusque Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua in dogmate de purgatorio consensione*, Roma, 1655, pp. 336-580. Traducerea latină a tratatului a fost editată de J.-P. Migne în *TCC* 18, Paris, 1841, pp. 465-514. Ediția critică folosește pentru traducerea în limba română a tratatului este P. Van Deun (ed.), *Eustratii Presbyteri Constantinopolitani, De statu animarum post mortem* (CPG 7522), CCSG 60, Brepols, Turnhout, 2006.

Cu toate acestea, când se dorește construirea unei biografii complete a acestui scriitor, cercetătorul ajunge rapid la concluzia că nu posedă decât date foarte sumare despre el, întrucât numele său nu apare decât foarte rar în manualele de literatură patristică, rămânând multă vreme necunoscut. Se pare, însă, că acest scriitor a jucat un rol destul de important în literatura și dispu-tele teologice din secolul al VI-lea.

I.1. Presbiterul Eustratie și legătura cu patriarhul său

Cine a fost, totuși, Eustratie? Din puținele date care au ajuns până la noi, știm doar că a fost activ la Constantinopol spre sfârșitul secolului al VI-lea. Din păcate, suntem în imposibilitatea de a preciza datele nașterii și cea a trecerii sale la Domnul. Incertitudinea planează și asupra originii sale. O ipoteză îi atribuie ca localitate de origine cetatea Melitene, actuala Malatya, în estul Capadociei, de unde ar fi ajuns la Constantinopol, dar această informație nu este sigură, după cum arată profesorul belgian Peter van Deun în introducerea ediției critice a textului tradus aici², precum și Jean Darrouzès, în articolul pe care i l-a dedicat în *Dictionnaire de Spiritualité*³. Totuși, potrivit cercetătorului de la Leuven, textul care ar putea lăsa să se presupună că autorul nostru a fost originar din cetatea Melitene este un anume fragment pe care îl citim în *Passio Golindouch* (*Pătimirea Sfintei Golinduh*), scrisă, după cum vom vedea în paginile următoare, de Eustratie însuși⁴.

² *De statu animarum post mortem*, CCSG 60, p. IX.

³ J. Darrouzès, „Eustrate de Constantinople”, în *DSp*, t. 4, Paris, 1960, 1718.

⁴ La pagina 169, liniile 12-13 ale ediției lui A. Papadopoulos-Kerameus, autorul caracterizează pe un anume Domițian ca fiind ὁ ἀγιώτατος καὶ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἡμετέρας Μελιτινῶν μητροπόλεως, insistând pe cuvântul ἡμετέρας; Eustratie, *Passio Golindouch*, ed. Papadopoulos-Kerameus, în *AHS* 4, 1897, p. 169.

Cu mai multă certitudine putem afirma – și aceasta rezultă mai ales din titlul operelor care îi sunt atribuite – că Eustratie a fost preot (πρεσβύτερος) al Marii Biserici „Sfânta Sofia” din Constantinopol și că în această cetate și-a redactat, cel mai probabil, operele sale⁵.

Tot despre Eustratie mai știm că a fost cu siguranță ucenicul Sfântului Eutihie, patriarh al Constantinopolului, care, printre altele, a prezidat Sinodul ecumenic de la Constantinopol din 553 și condamnarea celor *Trei capitale*. Potrivit istoricului Evagrie Scolasticul, atunci când a apărut nedumerirea discutată la al cincilea Sinod ecumenic dacă o persoană ar putea fi anatemizată după moarte pentru erezie, Eutihie, pe atunci un călugăr aproape necunoscut, care slujise ca apocrisiar⁶ al episcopului de Amasia, a răspuns că da, argumentând că și regele Iosia a nimicit nu numai pe preoții idolilor, ci și, împreună cu aceștia, a ars pe jertfelnice și oasele omenești ale celor care muriseră cu mult timp înainte⁷. Când Iustinian a auzit acest lucru, nerăbdător fiind să-i condamne pe Teodor din Mopsuestia, pe Teodoreț de Cyr și pe Ibas din Edessa

⁵ De exemplu, în titlul grec al tratatului *De statu animarum*, citim: *Εὐστρατίου πρεσβυτέρου τῆς ἀγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως* (Eustratie, *De statu animarum*, l. 1-2; *infra*, p. 89); vezi și G. Dagron, „L'ombre d'un doute: L'hagiographie en question, VIe-XIe siècle”, *DOP*, 46, 1992, p. 64; cf. N. Constatas, „An Apology for the Cult of the Saints in Late Antiquity: Eustratius Presbyter of Constantinople, *On the State of Souls after Death* (CPG 7522)”, *J ECS*, 10, 2002, p. 268.

⁶ Ἀποκρισιάρχιος, era în Imperiul Bizantin și apoi în Imperiul Otoman o persoană însărcinată cu transmiterea în provincii a răspunsurilor și a edictelor emise de împărat (sau de sultan). Apocrisiarul putea fi și mandatarul, delegatul conducătorilor Bisericii creștine (papi, patriarhi); cu alte cuvinte, era un înalt demnitar al Bisericii creștine.

⁷ *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, trad. M. Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, 2000, pp. 242-247. Referința scripturistă este la IV Reg. 23, 4-21.

pentru un acord cu monofiziții⁸, l-a ridicat pe Eutihie pe scaunul de patriarh de Constantinopol, îndată după moartea patriarhului Mina, în anul 552, deschizând astfel calea lui Eutihie pentru a prezida Sinodul⁹.

Perioada de după Sinodul al V-lea ecumenic, adică anii 553-565, este prezentată de Eustratie în lucrarea sa *Vita Eutychii* (*Viața lui Eutihie*) ca una de armonie între Eutihie și Iustinian. Cu toate acestea, în ultimul an al vieții sale, Iustinian a îmbrățișat aftartodochetismul¹⁰, doctrina formulată de către monofizitul Iulian din Halicarnas în anul 530. Însă, întrucât Iustinian era înșelat și ceruse ca această învățătură să fie aprobată de toți episcopii¹¹, după mărturia preotului Eustratie, însuși patriarhul a fost cel care a condus opoziția împotriva aftartodochetismului împăratului¹² și, din această cauză, avea să întâmpine mari probleme, fiind exilat pentru mai mulți ani. Eutihie a rămas la conducerea Bisericii din Constantinopol de la sfârșitul lunii august 552 până la 31 ianuarie 565 și, pentru a doua oară, din 3 octombrie 577 până la 5/6 aprilie 582¹³.

⁸ P.T.R. Gray, *The Defense of Chalcedon in the East (451-553)*, Brill, Leiden, 1979, pp. 64-70.

⁹ Cf. *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, trad. M. Whitby, pp. 242-247.

¹⁰ Aftartodochetismul (gr. *aphthartos*, nestricăcios; gr. *dokesis*, asemănare) este o erezie susținută de Iulian din Halicarnas (sec. VI), potrivit căruia trupul lui Hristos născut din Fecioara Maria, al Noului Adam, era incoruptibil. După el, umanitatea lui Hristos este nu doar fără păcat, dar nici nu poartă urmările păcatului lui Adam, adică slăbiciunile și afecțele ei naturale.

¹¹ Cf. L. Van Rompay, „Society and Community in the Christian East”, în M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 254.

¹² Cf. *Eustratii Presbyterii, Vita Eutychii Patriarchae Constantinopolitani*, 1175-1182, ed. C. Laga, CCSG 25, Brepols, Turnhout 1992, p. 39.

¹³ Vezi Van Deun, „Introduction”, în P. Van Deun (ed.), *Eustratii Presbyteri Constantinopolitani*, p. IX.

Așadar, refuzând să primească aftartodochetismul, Eutihie a fost depus din scaunul patriarhal de către împăratul Iustinian în anul 565¹⁴, trimis în exil în Asia Mică, probabil la o mănăstire din Amasia¹⁵, fiind înlocuit de Ioan Scolasticul (565-577). Cel care-l însoțea în toată această perioadă era tocmai Eustratie, ucenicul său apropiat. Eutihie a fost repus în scaun de împăratul Iustin al II-lea după ce Ioan a murit în anul 577¹⁶ și a rămas patriarh până la trecerea sa la Domnul în 582. Eustratie, în mod firesc, și-a urmat dascălul la întoarcerea în cetatea imperială, acolo unde a rămas activ ca preot și scriitor¹⁷.

Înainte însă de a-și scrie apologia pentru cultul sfinților, Eustratie era foarte preocupat de întărirea cultului patriarhului Eutihie, mort nu cu multă vreme în urmă, pe care-l considera vrednic de toată cinstirea¹⁸, și a făcut aceasta mai ales prin scrierea prețiosului document al hagiografiei bizantine, care relatează viața marelui Patriarh. Astfel, ca hagiograf și preot al celei mai importante biserici din capitala imperiului, Eustratie a avut un

¹⁴ Constas, „An Apology for the Cult of the Saints”, p. 268; L. Demos, *The Cult of the Saints and its Christological Foundations in Eustratios of Constantinople's De statu animarum post mortem*, teză de doctorat, Harvard Divinity School, 2010, p. 29.

¹⁵ Van Deun, „Introduction”, pp. IX-X. Van Deun menționează Amasia, oraș situat pe țărmul sudic al Mării Negre, ca loc posibil unde patriarhul Eutihie și ucenicul său și-ar fi trăit exilul, căci acolo se găsea mănăstirea unde Eutihie trăise cu ceva timp în urmă.

¹⁶ P. van den Ven, „L'Accession de Jean Scholastique au siège patriarchale de Constantinople en 565”, *Byz.*, 35, 1965, pp. 320-321.

¹⁷ Pe larg la C. Laga, *Eustratius van Constantinople: de mens en zijn werk*, teză de doctorat, Universitatea Catolică din Leuven, 1958.

¹⁸ «În toate vrednic de cinstire (pentru mine) și mare căpetenie sfântă» (ἡ τὰ πάντα [ἐμοί] τιμία καὶ ἱερὰ κεφαλὴ; cf. Eustratie, *De statu animarum*, l. 1045, *infra*, p. 132).

rol important în această largă controversă privind sufletele și hristologia¹⁹.

I.2. Opera literară a lui Eustratie din Constantinopol.

Câteva aspecte

Nu numai că Eustratie din Constantinopol este un personaj aproape necunoscut, așa cum am arătat, dar se pare că și opera sa a rămas în mare parte ascunsă cititorilor. Dintre textele care îi sunt atribuite, mai cunoscute sunt, poate, scrierile sale hagiografice. Potrivit cercetării lui Peter van Deun, sub numele lui Eustratie s-au transmis trei texte²⁰.

Să ne oprim mai întâi la *Vita Eutychii*. La scurt timp după moartea patriarhului, Eustratie a întocmit o scriere hagiografică în care laudă viața marelui Eutihie, model desăvârșit de sfânt, care a știut să armonizeze în propria-i viață chemarea de monah și slujirea de episcop al lui Hristos. Dispunem astăzi de o ediție critică a vieții Patriarhului Eutihie, dascălul lui Eustratie (*CPG* 7520; *BHG* 657)²¹, stabilită în 1992 de Carl Laga, profesor la Catedra de studii bizantine a Universității Catolice din Leuven.

¹⁹ Cf. Conostas, „An Apology for the Cult of the Saints”, p. 268. În calitatea sa de preot la „Sfânta Sofia” și hagiograf, Eustratie era fără îndoială implicat în dezbaterile din vremea aceea privind sufletele omenеști și hristologia. În realitate, *Vita* patriarhului Eutihie prezintă destule elemente semnificative pentru cunoașterea hristologiei secolului al VI-lea.

²⁰ Cf. Van Deun, „Introduction”, p. X.

²¹ *Vita Eutychii*, scrisă după moartea lui Eutihie din 582, a fost editată de Carl Laga, *Eustratii Presbyterii, Vita Eutychii Patriarchae Constantinopolitani*, CCSG 25, Turnhout, Brepols, 1992. Textul acesta constituie o sursă importantă pentru istoria hristologiei secolului al VI-lea. Cf. A. Cameron, „Eustratius' Life of Eutychius and the Fifth Ecumenical Council”, în J. Chrysostomides (ed.), *Kathegetria. Essays Presented to Joan Hussey for Her Eightieth Birthday*, Porphyrogenitus, Camberley, 1988, pp. 225-247.

Eustratie din Constantinopol

Despre starea sufletelor după moarte

Al lui Eustratie, preotul preasfintei și Marii Biserici¹ a lui Dumnezeu din Constantinopol, Cuvânt împotriva celor care spun că sufletele oamenilor, după despărțirea de trupurile lor, nu mai sunt active și că nu mai este cu putință ca acestea să dobândească vreo binefacere din rugăciunile și ofrandele aduse lui Dumnezeu pentru folosul lor. Însă [sufletele]² cu adevărat primesc binefaceri și sunt ușurate, după cum veți vedea, citind mai departe în această carte.

Înțeleptul Solomon, fiul prorocului și împăratului David³, cel ce de la [cuvântul evreiesc] pace și-a luat numele⁴, vrând să ne trezească pe noi, cei care dormim întru nepăsare, la cea mai bună făptuire a noastră, a spus: *Până când, leneșule, vei mai sta culcat? Când te vei scula din somnul tău?*⁵. Și iarăși: *Du-te, leneșule, la furnică, vezi munca ei și fii mai înțelept decât ea*⁶. Însă dacă acestea nu vă sunt îndeajuns, mai adaugă încă: *Mergi la albină*

¹ Biserica „Sfânta Sofia” din Constantinopol.

² Cuvintele inserate între paranteze drepte apar uneori în text pentru a ajuta la buna înțelegere a traducerii, dar și pentru a arăta locurile unde Eustratie introduce propriile cuvinte în textele autorilor pe care îi citează.

³ Cf. Mt. 1, 6.

⁴ Cf. I Par. 22, 9. Numele *Solomon* provine din aceeași rădăcină ca și cuvântul *pace* (shalom). Această etimologie a numelui lui Solomon este bine cunoscută în literatura patristică greacă. A se vedea *Onomastica sacra* 174, 93-94 și 180, 40-41 (p. 204 și 208); Origen, *Comentarii în Ioannem* (CPG 1453), VI, 1, 5, p. 130, 30-33 etc.

⁵ Pilde 6, 9.

⁶ Pilde 6, 6. Referirea la *furnică* ca model de lucrare și grijă pentru viitor este comună multor literaturi: în Grecia (Esop) și deja în Canaan. A se vedea și Pilde 30, 25 unde furnica este simbol al înțelepciunii. Cartea *Proverbelor* mustră

și vezi cât e de harnică și cât de iscusit săvârșește lucrarea sa⁷, a cărui muncă o folosesc spre sănătate și împărații și oamenii de rând⁸. Ce voiește, deci, autorul⁹ cărții *Pildelor* să ne spună atunci când se folosește de aceste fapte, dându-le ca exemple? Pare-mi-se că spune astfel de lucruri, nu numai din cauza celor care sunt nelucrători și trăiesc în amortirea trupului, dar și pentru că, folosind o asemenea imagine, dorește să le arate pe fiecare dintre cele două moduri diferite de viață și purtare a oamenilor, dintre care unul, cel al furnicii, este cel mai pământesc, căci [aceasta] se târăște pe pământ și ia din roadele lui lucrate prin munca altora și iarăși le ascunde sub pământ. Astfel este râvna furnicilor: înaintea ochilor noștri iau din cele ce sunt puse la păstrare și, furând în ascuns, își îngroapă bogățiile lor nevăzute, faptă pe care văzând-o cineva, pe bună dreptate, ar putea-o asemăna cu nebuneasca și mult dorita îmbogățire a celor mai răi oameni. De cealaltă parte, viețuirea albinei, faptură liberă și cu lucrare cinstită, arată purtarea oamenilor care bine viețuiesc în mod desăvârșit. Aceștia, următori ai virtuții, fac întocmai albinei, nu lucrează nici hoștește, nici cu lăcomie și nici nu devin iubitori de cele care aparțin altora, ba dimpotrivă, dăruiesc mai mult de

prin ironiile sale lenea și pe cel leneș. Peter Van Deun, în ediția sa a tratatului *De statu animarum*, Brepols, Leuven, 2006, urmând *Vat. gr.* 511 și *Vat. gr.* 675, folosește imperativul ἵσθι, „fi”, în locul imperativului ἴθι, „mergi”, care este conform ediției lui Leon Allatius, Roma, 1655.

⁷ Aristotel folosește și el același cuvânt, ἐργάτις, pentru a numi sânguina albinelor. A se vedea *Historia animalium*, 625b24. De asemenea, vezi și J. Cook, *The Septuagint of Proverbs: Jewish and/or Hellenistic Proverbs? Concerning the Hellenistic Colouring of LXX Proverbs*, Brill, Leiden, 1997, pp. 154-166, și G. Gerleman, *Studies in the Septuagint*, Gleerup, Lund, 1946, p. 31, care arată că traducătorul *Pildelor* a avut acces, fără îndoială, la scrierile lui Aristotel, întrucât ἐργάτις apare doar de această dată în *Septuaginta*.

⁸ Pilde 6, 8 (*Septuaginta*).

⁹ Solomon.

o parte din adăposturile lor celor apropiați ai lor și, la fel ca [albina], care zboară și culege ce e mai frumos din flori, își păstrează cu grijă roadele lor nepângărite și nevătămate. Încă și mai mult, nu doar pentru nevoile ei proprii albina săvârșește o lucrare asemenea, ci și „împăraților, oamenilor de rând” și tuturor, aceasta „dăruiește” din belșug din „munca ei” o dulce și prea plăcută bucurie „întru sănătate”¹⁰.

Mai mult decât atât, să cunoaștem și că, de este ceva care poate ajuta la o altă înțelegere a lucrurilor sau, altfel spus, a scopului căutat, acesta este simbolul¹¹ celor [două] fapte obișnuite. Și socotesc că este în întregime astfel. De multe ori, în diferite chipuri, descoperim dumnezeiasca Scriptură grăindu-ne prin exemplificări, pilde și simboluri și, mai ales, pe Domnul și Dumnezeuul nostru în Evanghelii vorbind și învățând prin pilde nu numai în fața mulțimilor¹², dar și sfinților Apostoli¹³. Unde, deci, vrem să ajungem prin aceasta și pentru ce folos sunt arătate astfel de citate scripturistice în cuvântul de început? Anumiți oameni, întrucât se îndeletnicesc cu învățăturile teoretice, dorind să filosofeze despre sufletele omenești și, pentru a întocmi o învățătură despre acestea, afirmă cu tărie și spun că, după plecarea dintru această viață, după despărțirea sufletelor de trupuri, fie sfinte sau [altfel], [sufletele] rămân inactive. Și, prin urmare, chiar dacă sufletele sfinților se arată oamenilor, potrivit firii ori existenței lor personale, [cei care cred că filosofează] spun că acestea nu se arată [cu adevărat]. În schimb, spun ei, o putere dumnezeiască ia chipul [sfinților] și aceasta este cea care înfățișează sufletele lor ca fiind active; potrivit lor, sufletele sunt într-un anume loc¹⁴, neputând

¹⁰ Cf. Pilde 6, 8.

¹¹ αἰνῆγμα.

¹² Cf. Mt. 13, 2-3.

¹³ Cf. Lc. 8, 9-11.

¹⁴ Eustratie notează că despre acest loc nu s-a spus că ar fi raiul sau iadul. În credința acelor vremuri, sufletul celui plecat așteaptă Judecata cea finală,

niciodată după plecarea din trupuri să se arate în această viață oamenilor.

Ce vom spune celor care mărturisesc astfel de lucruri? Ce altceva, oameni buni, decât numai să ne facem următori „furnicii” și să *devenim mai înțelepți decât ea*¹⁵, să nu dormităm veșnic și să nu ne lăsăm împovărați de greutatea somnului urmând astfel celor trândavi; să dăm astfel îndemn și sufletelor noastre! Prin urmare, din moment ce mica insectă [furnica], *cu toate că nu îi este la îndemână cultivarea câmpului și nici nu are mai mare peste ea, își pregătește de cu vara hrană pentru sine și strânge din belșug la vremea recoltei*¹⁶, ni se cuvine și nouă, cu atât mai mult, ca niciodată să nu ne îngrijim, [din moment ce] avem atât „îndrumători”, cât și „belșug de provizii”¹⁷, pe care le găsim în dumnezeieștile Scripturi și în învățăturile Părinților. Nu ezitați, deci, să cercetați, după putința voastră, asupra celor puse în discuție. Cu adevărat, alina, *deși slabă în putere*¹⁸, zboară peste câmpuri, culege dulceața florilor folosindu-și picioarele în loc de mâini și

deci nu este nici în rai, nici în iad. Pentru a afla mai multe despre somnul sufletului în credința creștină timpurie, a se vedea F. Gavin, „The Sleep of the Soul in the Early Syriac Church”, *JAOS*, 40, 1920, pp. 103-120. Pentru a cunoaște și alte variațiuni ale speculației teologice și filosofice în Antichitatea târzie privind inactivitatea sufletului după moarte, a se consulta și N. Constas, „An Apology for the Cult of Saints in Late Antiquity: Eustratius Presbyter of Constantinople, *On the State of Souls after Death* (CPG 7522)”, *J ECS*, 10, 2002, pp. 278-281.

¹⁵ Pilde 6, 6.

¹⁶ Pilde 6, 7-8; cf. Pilde 30, 24-25. Libera lucrare a furnicilor este pusă în opoziție cu lucrarea supravegheată a omului, adevărată înrobire. Termenii folosiți sunt cu siguranță termeni legați de această îndeletnicire, a căror traducere nu pretinde să fie exactă.

¹⁷ Este vorba aici despre o provizie de citate biblice și patristice; cf. Pilde 6, 7-8.

¹⁸ Pilde 6, 8 (Septuaginta).